

PR. ANDREW LOUTH

INTRODUCERE
ÎN
TEOLOGIA ORTODOXĂ

Traducere din limba engleză
DRAGOȘ MÎRȘANU

Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului
TEOFAN
Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

DOXOLOGIA
Iași, 2014

Colecția „Patristica” este coordonată de
Dragoș Dâscă și Pr. Cezar Țăbârnă

Referent științific:
Prof. univ. dr. Ștefan Munteanu,
Institutul de Teologie Ortodoxă „Saint Serge”, Paris

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

LOUTH, ANDREW

Introducere în teologia ortodoxă / pr. Andrew Louth ;
trad. din lb. eng. de Dragoș Mîrșanu. - Iași : Doxologia, 2014

Bibliogr.

Index

ISBN 978-606-666-311-3

I. Mîrșanu, Dragoș (trad.)

281.95

© Andrew Louth, *Introducing Eastern Orthodox Theology*, 2013.
This translation is published by arrangement with
SPCK Publishing, London.

© Doxologia, 2014, , pentru ediția de față.
ISBN: 978-606-666-311-3

CUPRINS

Cuvânt înainte la ediția în limba română	11
Cuvânt înainte	15
Introducere.	
Cine sunt ortodocșii răsăriteni?	17

Capitolul I A gândi și a face – a fi și a te ruga: de unde începem?

Stând în fața tainei lui Dumnezeu	30
Abordarea teologiei	32
Întâlnindu-L pe Hristos	34
Scripturile	36
Utilizarea ortodoxă a Scripturilor	39
Părinții, Sinoadele, rugăciunea liturgică	43

Capitolul al II-lea Cine este Dumnezeu? Doctrina Sfintei Treimi

Cine este Hristos?	47
Dumnezeu, Cel căruia ne rugăm	49
Folosind cuvintele pe care El Însuși ni le-a dat	52
Dumnezeu ca Treime	54
Rugăciunea și Treimea	58
Duhul Sfânt	59
Dogma Treimii	61
Treime și apofatic	64

Împreună-locuire și iubire în Treime	66
Natura fundamentală a apofaticului	68

Capitolul al III-lea Doctrina creației

Doctrina creștină timpurie despre creație	73
Creația din nimic	75
Ființă și energii	81
Rațiunile creației	82
Sofiologia	85
Îngeri și demoni	88

Capitolul al IV-lea Cine este Hristos?

Hristos și Evangheliile	95
Hristos și Învierea	97
Hristos și mărturia apostolică	99
Moartea și Pătimirea voluntară a lui Hristos	100
Hristos și rugăciunea	102
Dogma hristologică	104
Hristologia sinoadelor	107

Capitolul al V-lea Păcatul, moartea și pocăința

Hristos și pocăința	117
Frumusețea și dezordinea	118
Omul și Căderea	119
Moartea și păcatul	123
Adam și păcatul strămoșesc	125
Păcatul și cosmosul	127

Păcatul strămoșesc și evoluția	128
Adam și Eva ... și pocăința	133

Capitolul al VI-lea

A fi om – a fi după chipul lui Dumnezeu

Învățătura despre chipul lui Dumnezeu	139
Chipul lui Dumnezeu la Sfinții Părinți	141
Chip și <i>logos</i>	144
Chip și Hristos	145
Persoană și comunitate	148
Biserica – unitate și multitudine	151
Sobornicitatea și Biserica	153

Capitolul al VII-lea

Taine și icoane: locul materiei în iconomia divină

Materialismul creștin	160
Taină sau Sacrament?	161
Taina	163
Sacramentul	164
Imagini și simboluri	166
Șapte Taine?	168
Structura sacramentală a Bisericii	171
Forma sacramentală a vieții umane	172
Simbolismul sacramental	174
Simbolismul și transformarea sacramentală	177
Icoanele	181
Icoanele și „spațiul intermediar”	184
Icoana și fața	186
Icoanele și Maica lui Dumnezeu	188
Icoane și rugăciune	191

Capitolul al VIII-lea Timp și Liturghie

Teologie și participare	195
Participarea și dumnezeiasca Liturghie	197
Timp și spațiu – cicluri ale schimbării	199
Anul bisericesc – cicluri ale timpului	202
Cicluri – cu înțeles sau fără înțeles	207
Simbolismul Liturghiei	208
Dansul liturgic	215

Capitolul al IX-lea Unde ne ducem? Lucrurile de pe urmă și viața veșnică

Euharistia ca eshatologie	221
Eshatologia universală	224
Eshatologia particulară	230
Dileme eshatologice	233
Noțiunea de osândă veșnică și natura judecării	234
Purgatoriul	236
Natura trupului înviat	238
Mântuirea universală	240
Ghid de lectură suplimentară	245
Bibliografie	249
Indice de referințe scripturistice	265
Indice general	269

Capitolul al II-lea

Cine este Dumnezeu? Doctrina Sfintei Treimi

Cine este Hristos?

În centrul creștinismului se află crucea și Cel care a fost răstignit pe ea: Domnul Iisus Hristos. Dar cine a fost acest om? – căci, orice altceva am crede despre El, este sigur că a fost om. Cele mai timpurii mărturii despre Iisus, pe care le găsim în Evanghelii, ca și în restul Noului Testament, ne sugerează mai multe răspunsuri: un prooroc, „Proorocul”, Fiul Omului, Fiul lui Dumnezeu, Cuvântul lui Dumnezeu, Înțelepciunea și Puterea lui Dumnezeu. Modul în care creștinii și Biserica au înțeles aceste desemnări va fi discutat (sau cel puțin amintit) mai jos. Acum însă doresc să fac o observație mult mai simplă. Portretul evanghelic al lui Iisus este cel de învățător, de făcător de minuni și de persoană care a fost considerată o amenințare (în feluri care nu sunt practic detaliate în Evanghelii, cu excepția opoziției față de cei numiți „farisei”): o amenințare față de religia iudaică, într-un anumit sens, iar dincolo de aceasta, o amenințare politică (faptul că a fost răstignit sugerează foarte clar că execuția a fost dusă la îndeplinire de ocupanții romani ai Palestinei).

Dar ce gândea Iisus despre Sine? În ce fel dorea să rămână în amintirea celor de după El? Ca prooroc și învățător, a propovăduit; învățătura Sa a fost caracterizată, se pare, de vorbirea în parabole. Dar ce a învățat? Nu există mare lucru în învățătura Sa care să nu poată fi comparat cu învățătura

iudaică contemporană sau anterioară Lui. Chiar și dubla poruncă – să-L iubești pe Dumnezeu și pe aproapele tău – este prezentată în Evanghelia după Luca nu ca o învățătură a lui Iisus, ci ca un rezumat al Legii oferit de un învățător de lege iudeu ca răspuns la întrebarea Sa (Lc. 10, 27). Iisus nu este prezentat drept un mare învățător cu un mesaj nou: El vorbește cu o autoritate nouă, dar ceea ce predică sunt Legea și Proorocii. Iisus nu este un filosof cu vreo înțelegere nouă a universului, nici nu este prezentat drept un moralist care are un nou cod moral, deși este adevărat că iubirea este cheia modului în care își prezintă învățătura, iar acest fapt este evidențiat în mărturia apostolică despre Hristos – mai ales în prezentarea lui Iisus din Evanghelia după Ioan și în epistolele Sfântului Pavel.

Acest sentiment că Iisus nu poate fi rezumat la învățătura Sa, fie ea filosofică sau morală, este subliniat de faptul că El Însuși nu a scris nimic; deși aceasta Îl aseamănă cu o altă persoană misterioasă, de data aceasta din tradiția greacă, Socrate. În două rânduri, totuși, Iisus le-a transmis ucenicilor ceva pentru care să Îl pomenească. Când ucenicii L-au întrebat cum să se roage, El le-a dăruit Rugăciunea Domnească, „Tatăl nostru”, iar în noaptea de dinaintea Pătimirii Sale, le-a cerut ucenicilor să Îl pomenească, strângându-se împreună, frângând pâinea și împărțind vinul, primindu-le ca pe trupul și sângele Său.

Aceste considerații mi se par deosebit de semnificative atunci când se încearcă orice fel de edificare în privința modului în care Dumnezeu este conceput de către creștini. Dacă Iisus s-ar fi prezentat pe Sine ca filosof, atunci, firească, am fi căutat la El învățături despre natura lui Dumnezeu și relația Sa cu lumea, despre natura providenței divine și așa mai departe. Dacă Iisus s-ar fi prezentat ca un moralist, atunci nu am fi surprinși dacă înțelegerea Sa despre Dumnezeu s-ar preocupa de modul în care Acesta este izvor al valorilor morale, al poruncilor morale și așa mai departe.

Iar în tradiția filosofiei occidentale, mergând înapoi până la Platon, putem vedea cum Dumnezeu a fost invocat drept primă cauză, ca explicație supremă pentru toate, sau ca pe Cel care garantează valorile noastre morale, fie prin emiterea de porunci divine pe care noi trebuie să le respectăm, sau ca Sine drept „Formă a Binelui”, sau ca pe Cel care, în calitate de Creator, înțelege natura umană în esența ei, ca din această înțelegere să poată fie derivate un set de valori morale sau o lege naturală.

Toate acestea pot fi, cu adevărat, foarte importante și, fără îndoială, o mare parte a gânditorilor s-au preocupat de înțelegerea modului în care Dumnezeu este sensul suprem al universului sau izvorul suprem de valori morale. Dar modul în care Iisus a vrut ca ucenicii să-și amintească de El îmi pare să sugereze un mod diferit de apropiere de Taina lui Dumnezeu. Rugăciunea Domnească ne învață în primul rând că Dumnezeu este Cel către Care ne rugăm; El nu este vreun principiu suprem sau o valoare absolută, ci Unul căruia îi adresăm rugăciunilor noastre, Unul cu care putem intra într-o legătură. Îl numim „Tată”; Îi suntem copii, fii și fiice.

Dumnezeu, Cel căruia ne rugăm

Rugăciunea Domnească este rostită sau cântată la toate slujbele bisericești. Ea ocupă un loc special în Sfânta Liturghie, prefațând primirea Sfintei Împărtășanii a Trupului și Sângelui lui Hristos și fiind precedată de rugăciunea euharistică, anaforaua (rugăciunea Sfintei Jertfe), în care ne rugăm lui Dumnezeu, Îi mulțumim lui Dumnezeu pentru toate binefacerile ce ni s-au făcut nouă „pe care le știm și pe care nu le știm, arătate și nearătate”, ne amintim de instituirea Sfintei Euharistii și Îl invocăm pe Duhul Sfânt să Se reverse peste noi și peste darurile de pâine și vin și să le transforme în Sfântul Trup și Sânge al lui Hristos și apoi, în chiar prezența

lui Hristos, Îl implorăm să sprijine Biserica și lumea. Este rugăciunea Bisericii *par excellence*.

Dacă Dumnezeu este Cel căruia ne rugăm, este firesc să ne întrebăm: cum vorbim despre Dumnezeu în rugăciunea centrală a Sfintei Liturghii? Cea mai lungă dintre cele două rugăciuni euharistice folosite regulat în Liturghia Ortodoxă, anafora Sfântului Vasile, începe astfel:

Cel ce ești, Stăpâne, Doamne, Dumnezeule, Părinte Atotțiitorule, Cel închinat, vrednic cu adevărat și drept și cuvenit lucru este, pentru marea cuviință a sfințeniei Tale, pe Tine a Te lăuda, Ție a-Ți cânta, pe Tine a Te binecuvânta, Ție a ne închina, Ție a-Ți mulțumi, pe Tine a Te slăvi, Cel ce singur ești Dumnezeu cu adevărat, și Ție a-Ți aduce această slujbă cuvântătoare a noastră, cu inimă înfrântă și cu duh de smerenie; că Tu ești Cel ce ne-ai dăruit nouă cunoașterea adevărului Tău. Și, cine este în stare să grăiască puterile Tale, să facă auzite toate laudele Tale sau să spună toate minunile Tale, în toată vremea? Stăpâne al tuturor, Doamne al cerului și al pământului și a toată făptura cea văzută și nevăzută, Cel ce șezi pe scaunul slavei și privești adâncurile, Cel ce ești fără de început, nevăzut, neajuns, necuprins, neschimbat, Tatăl Domnului nostru Iisus Hristos, al marelui Dumnezeu și Mântuitorului nostru, nădejdea noastră, Care este chipul bunătății Tale, pecete asemenea chipului, Care întru Sine Te arată pe Tine, Tată, Cuvânt viu, Dumnezeu adevărat, Înțelepciune mai înainte de veci, viață, sfințire, putere, Lumina cea adevărată, prin Care S-a arătat Sfântul Duh, Duhul adevărului, darul înfierii, arvuna moștenirii celei ce va să fie, începutul bunătăților celor veșnice, puterea cea făcătoare de viață, izvorul sfințeniei, de Care toată făptura cea cuvântătoare și înțelegătoare, întărită fiind, Ție slujește și Ție pururea Îți înalță cântare de slăvire, că toate împreună slujesc Ție. Că pe Tine Te laudă Îngerii, Arhanghelii, Scaunele, Domniile, Începătoriile, Stăpâniile, Puterile și Heruvimii cei cu ochi mulți; Ție Îți stau împrejur Serafimii cei cu șase aripi, care, cu două își acoperă fețele, cu două picioarele, iar cu două, zburând, strigă unul către altul, cu neîncetate graiuri, cu laude fără tăcere... cântarea de biruință, cântând,

strigând, glas înălțând și grăind: Sfânt, Sfânt, Sfânt, Domnul Savaot; plin este cerul și pământul de slava Ta. Osana întru cei de sus. Bine este cuvântat Cel ce vine întru numele Domnului. Osana întru cei de sus.¹

Stăm înaintea Domnului și îi aducem laude. Purtăm pe buze cuvintele și frazele Scripturilor: de la cuvintele de început, care sunt cuvintele de uimire ale lui Ieremia (și amintindu-ne de întregul context: „O, Stăpâne, Doamne, iată că nu știu să vorbesc...”, Ier. 1, 6), continuăm să exprimăm măreția și Taina lui Dumnezeu, pe Care îl știm ca pe Tatăl Domnului nostru Iisus Hristos. Rugăciunea descoperă apoi, folosind terminologia scripturistică, Taina Treimii – în care Tatăl Se manifestă în Fiul și în Duhul. Rugăciunea continuă, invocând viziunea lui Isaia de la Templu (Is. 6) despre slujirea lui Dumnezeu de către puterile îngerești din ceruri.

După ce cântarea noastră s-a unit cu cântarea puterilor cerești la *Sanctus*, rugăciunea continuă:

Cu aceste fericite Puteri, Stăpâne, Iubitorule de oameni, și noi, păcătoșii, strigăm și grăim: Sfânt ești cu adevărat și Preasfânt și nu este măsură măreției sfințeniei Tale; și cuvios ești întru toate lucrurile Tale; căci, cu dreptate și cu chibzuire adevărată, ne-ai adus toate; că, făcând pe om, luând țărână din pământ, și, cu chipul Tău, Dumnezeule, cinstindu-l, l-ai pus în raiul desfătării, făgăduindu-i, întru paza poruncilor Tale, viață fără de moarte și moștenirea veșnicelor bunătăți.²

Ne amintim astfel că, datorită faptului că am fost creați de Dumnezeu Însuși, putem sta înaintea Lui și putem lua parte la rugăciunea și lauda puterilor cerești.

¹ Traducere în limba engleză de Arhim. Ephrem Lash: *The Divine Liturgy of our Father among the Saints Basil the Great* (St Andrew's Press, Manchester, 2001, pp. 27-28 [Liturghia Sfântului Vasile cel Mare, în Liturghier, EIBMBOR, 2012, București, pp. 247-248].

² *Liturgy of St Basil*, p. 28 [Liturghier, p. 249].

Folosind cuvintele pe care El Însuși ni le-a dat

Ceea ce ne învață această rugăciune exemplară este că trebuie să stăm înaintea lui Dumnezeu, preluând din revelația Sa proprie cuvinte și fraze cu care să I ne adresăm. Îi vorbim așa cum El S-a revelat pe Sine – în taină și în măreție, dincolo de orice concepție omenească – și, de asemenea, ca Tatăl, Fiul și Duhul Sfânt, exprimându-ne iarăși prin cuvinte și fraze extrase din Scripturi. Ne-a fost dăruită prin Scripturi o cale de a ne adresa lui Dumnezeu, o cale care este pe potrivă slavei firii Sale, dar nu o cale de a-L defini.

O astfel de înțelegere este exprimată de Sfântul Maxim Mărturisitorul în scurtul său tratat despre *Tatăl nostru*. Cere-rile Rugăciunii Domnești constituie o teologie, dar este o teologie de un anume fel. După cum spunea Maxim,

Fiindcă [rugăciunea] îmbrățișează tot scopul ascuns în chip tainic în cele spuse mai înainte [cu referire la sfatul divin al cărui scop este îndumnezeirea firii noastre]... Cuvântul rugăciunii cuprinde cererea tuturor aceloră căroră ni s-a făcut pricinuitoare însuși Cuvântul lui Dumnezeu smerindu-Se. El ne învață să ne silim a ne însuși acele bunuri pe care ni le poate procura numai Dumnezeu și Tatăl prin Fiul, care mijlocește în chip natural, și prin Duhul Sfânt.

Sfântul Maxim continuă prin a discuta cele șapte Taine conținute în rugăciune: „Teologia, înfierea prin har, egalitatea cu îngerii, împărtășirea de viața veșnică, restaurarea firii omenești, desființarea legii păcatului și surparea celui rău, care ne stăpânește prin înșelăciune”. Acestea nu sunt doar taine de contemplat, ori, și mai puțin, de rezolvat; sunt taine care ne conduc la comuniunea cu Dumnezeu. Ele descoperă Taina Treimii (care este ceea ce Maxim înțelege prin „teologie”, *theologia*) și că aceasta ne deschide posibilitatea înfierii în Fiul, Hristos. Acest statut de înfiați ne oferă egalitate cu îngerii („precum în cer, așa și pe pământ”). Participăm la viața divină

prin aceea că Hristos Însuși ne este hrană, în special prin Sfânta Euharistie. Firea omenească este restaurată spre ea însăși; căci, deoarece omenirea a fost divizată de cădere, suntem separați unii de alți, opuși unii altora – restaurarea făcându-se prin iertare („Iartă-ne greșelile [datoriile] noastre, precum și noi iertăm greșiților [datornicilor] noștri”). Dar viața pământească rămâne o luptă constantă împotriva celui viclean; admitem aceasta atunci când ne rugăm pentru izbăvirea de ispite. Și căutăm izbăvirea de tirania celui rău³.

Deoarece Tainele se referă la transformarea noastră în Dumnezeu, îndumnezeire, acestea ne sunt prezentate în Rugăciunea Domnească ca cereri, expresii ale dorinței noastre, sau poate și mai bine, folosind o expresie a lui Toma din Aquino, ca interpretând dorința noastră: *desiderii interpret*⁴. Maxim vede această dorință ca un răspuns la iubirea lui Dumnezeu față de noi și, în special, la iubirea lui Dumnezeu manifestată în Întrupare și în deșertarea de sine a Fiului lui Dumnezeu, un răspuns care cere de la noi o smerire de sine asemenea: „Înaintând prin golirea de patimi atâta îndumnezeire, cât S-a golit pe Sine Cuvântul lui Dumnezeu de slava maiestății Sale pentru mântuirea noastră, făcându-Se cu adevărat om”⁵.

Dacă ne îndreptăm către Dumnezeu în rugăciune, ne așteptăm ca El să ne asculte, să ne audă rugăciunile. Ce înțelegem prin aceasta este o taină – o taină, spun, nu în sensul unui

³ Pasajul rezumat aici poate fi găsit în Maximos the Confessor, *On the Lord's Prayer*, în *Opuscula exegetica duo*, ed. P. Van Deun, CCSG, 23, Brepols, Turnhout, 1991, pp. 62-176 (trad. în limba engleză, ușor modificată, în *The Philokalia: The Complete Text*; vol. 2, trad. de G.E.H. Palmer, Philip Sherrard și Kallistos Ware, Faber&Faber, Londra și Boston, 1981, pp. 286-290) [Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Scurtă tâlcuire a rugăciunii Tatăl nostru*, traducere, introducere și note de Dumitru Stăniloae, în *Filocalia*, vol. 2, ed. a 2-a, Editura Humanitas, București, 1999, pp. 249-253].

⁴ Toma din Aquino, *Summa Theologiae* IIaIIae. 83, 1 ad 1.

⁵ Maximos, *On the Lord's Prayer*, în *Opuscula exegetica duo*, pp. 102-106 (*Philokalia*, p. 287) [Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Scurtă tâlcuire la rugăciunea Tatăl nostru*, pp. 250-251].

puzzle care trebuie rezolvat, ci în sensul a ceva despre care avem o oarecare înțelegere, dar sentimentul încă și mai profund că înțelegerea nu poate fi niciodată cuprinzătoare, că va exista mereu mai mult de spus, va fi resimțit pe întreg parcursul acestei cărți. Dar aceasta înseamnă, cel puțin, că putem fi atenți la Dumnezeu și că ne putem aștepta ca El să ne acorde atenția Sa. Într-un anume fel, rugăciunea deschide o relație personală; rugăciunea este o activitate proprie numai persoanelor (exceptând exprimarea metaforică) și poate fi adresată numai unei persoane. Astfel, dacă ne gândim la Dumnezeu ca la Unul căruia ne rugăm, Îl concepem pe Dumnezeu în termeni personali. Am scris în acest fel, și nu am scris „ca persoană”, din două motive. Mai întâi, noțiunea de persoană este o noțiune alunecoasă, așa cum vom descoperi în continuare când vom reflecta la sensul afirmației că oamenii sunt creați „după chipul lui Dumnezeu”. În al doilea rând, oare noi, creștinii, ne gândim la Dumnezeu ca la „o” persoană? Nu îl concepem, de fapt, pe Dumnezeu ca Treime de Persoane, Tatăl, Fiul și Duhul Sfânt? Cum au ajuns creștinii la conceptul de Treime și ce anume înseamnă?

Dumnezeu ca Treime

Cuvântul „trinitate” [„treime”], provenind din latinescul *trinitas*^{*}, înseamnă un set de trei, însă nu unul format din elemente oarecare, ci din trei lucruri care au o anumită legătură între ele. *Trinitas* este echivalentul latinesc al grecescului *trias*. În ciuda aparențelor, termenul latinesc nu sugerează o unitate întreită, o tri-uniune, astfel încât nu cred că ortodocșii ar trebui să abandoneze cuvintele „Trinitate” și

^{*} Pasajul de față ia în discuție, aici și în continuare, termenul englezesc „trinity”. În limba română, se optează în cele mai multe cazuri pentru echivalarea termenului prin „Treime”, cel puțin atunci când se referă la Dumnezeu; alte variante folosite uneori sunt „trinitate” și, mai rar, „triadă” [n. tr.].

„trinitar” pentru cuvintele de origine greacă „Triadă” și „triadologic”, așa cum fac unii.

Cuvântul ca atare, *trias*, nu poate fi întâlnit în Noul Testament, ci apare pentru prima dată în secolul al II-lea în scrierile apologetului creștin Teofil al Antiohiei. Dar grupul de trei la care se referă Treimea se întâlnește deseori în Noul Testament, căci grupul acestor trei este Tatăl, Fiul și Sfântul Duh. Dumnezeu Fiul este Domnul Iisus Hristos, care se roagă lui Dumnezeu, Tatăl său; Sfântul Duh este o prezență tainică a lui Dumnezeu, trăită în Biserica creștină. Există un sentiment, mai ales în teologia greacă, că „Dumnezeu” este Tatăl; o expresie obișnuită în teologia greacă din secolele IV-V și de mai târziu vorbește de *ho Theos kai Pater*, „Dumnezeu și Tatăl”, tradusă adesea, puțin prea relaxat, prin „Dumnezeu Tatăl”. Astfel, există un sentiment foarte puternic în Noul Testament și în teologia greacă ulterioară că „Dumnezeu”, *ho Theos*, se referă la Tatăl. Această utilizare arată clar că monoteismul evreilor este ceva afirmat, și nu modificat, de către credința creștină. Ce s-a întâmplat – foarte repede, într-o perioadă de câteva decenii de la răstignirea lui Hristos – a fost că Hristos a fost așezat pe același nivel cu Dumnezeu și Tatăl ca Dumnezeu și (poate mai puțin evident) la fel a fost și Duhul Sfânt.

Cum s-a mutat Biserica de la monoteismul evreiesc al primilor ucenici ai lui Hristos la teologia trinitară care a ajuns să definească creștinismul? Pe de o parte, aceasta este o istorie lungă și complexă pe care nu o putem descrie aici⁶; pe

⁶ Pentru o relatare reușită a acestei istorii, alcătuită de un teolog ortodox, vezi John Behr, *The Way to Nicaea*, St Vladimir's Seminary Press, Crestwood, NY, 2001 [John Behr, *Drumul spre Niceea*, trad. de Mihail G. Neamțu, Editura Sophia, București, 2004] și *The Nicene Faith*, părțile 1 și 2, St Vladimir's Seminary Press, Crestwood, NY, 2004. Pentru o relatare mult mai scurtă, vezi cartea mea *St John Damascene: Tradition and Originality in Byzantine Theology*, Oxford University Press, Oxford, 2002, pp. 95-100 [Pr. Andrew Louth, *Sfântul Ioan Damaschinul: tradiție și originalitate în teologia bizantină*, trad. de pr. prof. Ioan Ică sn și diac. Ioan I. Ică jr, Editura Deisis, Sibiu, 2010, pp. 145-151].